

АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ АНСАМБЛЮ З ДВОХ ЖИТЛОВИХ БУДІВЕЛЬ, ЗВЕДЕНОГО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

(м. Одеса, вул. Преображенська, 4)¹

Письмак Ю. О., асистент, архітектор, дійсний член Інженерної академії України

Лісенко В. А., д. т. н., професор архітектури і реставрації, завідувач кафедри Архітектурних конструкцій, реставрації і реконструкції будівель, споруд та їх комплексів
Одеська державна академія будівництва та архітектури
тел. (048) 762-49-42; (048) 723-18-33.

***Анотація.** У статті розглядаються морфологічні, композиційні та стилістичні особливості пам'ятки архітектури – ансамблю з двох триповерхових будівель, зведеного на початку XX століття (м. Одеса, вул. Преображенська, 4).*

Ключові слова: “удавана” арка, щипець, вікна-бійниці, балюстрада, апотропеї, фриз з тригліфами.

Проблема дослідження. Архітектурна спадщина Одеси, у своїй переважній більшості, створена у XIX – на початку XX ст. Різноманітність стилістики і композиційних прийомів, якими користувалися зодчі старої Одеси при створенні своїх проєктів, пов'язана не тільки зі змінами архітектурної моди, але й з тим, що вони були вихованцями різних архітектурних шкіл Європи. В. І. Прохаска (автор ансамблю, що розглядається), наприклад, приїхав до Одеси з Чехії, що була у той час у складі Австро-Угорської імперії. Не слід забувати також про різноманітні впливи архітектури інших країн, зокрема Британії, на архітектурні процеси в головному місті Півдня європейської частини Російської імперії. Збереження унікальної архітектурної спадщини, будівель, багато з яких лише переступили столітній рубіж, – важливе завдання сьогодення. Детальне вивчення морфологічних, композиційних і стилістичних особливостей пам'яток – об'єктів архітектурної спадщини і розробка рекомендацій щодо збереження автентичних деталей і реставраційного відновлення втрачених елементів – вельми актуальне сьогодні.

В процесі написання статті вивчалася низка бібліографічних та архівних джерел, перелік яких наведений наприкінці тексту [1–9].

Мета роботи. Виявити і описати архітектурні особливості ансамблю з двох триповерхових житлових будівель, зведених на початку XX століття в м. Одесі за адресою Преображенська, 4 і виробити рекомендації щодо збереження пам'ятки.

Завдання роботи:

- Детально описати морфологічні, композиційні та стилістичні особливості будівель ансамблю, що розглядається.
- Провести композиційний і стилістичний аналіз ансамблю.

¹ Стаття підготовлена за результатами натурних обстежень, вивчення обмірних креслень та матеріалів фото-фіксації.

- Виробити і запропонувати предмет охорони пам'ятки (об'єкта культурної спадщини), а також рекомендації щодо її збереження.

Пам'ятка архітектури місцевого значення – збудований на початку XX століття ансамбль з двох триповерхових житлових (прибуткових) будинків, поєднаних в єдиний комплекс, розташований за адресою м. Одеса, вул. Преображенська, 4. Охоронний № 22-Од. Автор проекту – відомий архітектор В. І. Прохаска. Головними будівельними матеріалами, з яких зводилися конструкції цього об'єкта архітектурної спадщини, є місцевий вапняк-черепашник і керамічна цегла.

Композиційний і морфологічний аналіз.

Ансамбль включає в себе дві будівлі (корпуси), які поєднують деякі спільні архітектурні прийоми. Комплекс чітко зорієнтований за сторонами світу: “лицьові” фасади обох корпусів виходять на захід. У плані головна будівля досить компактна. В її плануванні були поєднані коридорна і анфіладна системи. План дворового корпусу, з урахуванням південного крила (опорядження фасаду якого червоною керамічною цеглою суттєво відрізняється від інших фасадів), нагадує літеру “Т”, “низ” якої зорієнтований на північ. В його планувальній структурі також поєднувались коридорна і анфіладна системи. У забудові кварталу будівля головного (лицьового) корпусу виділяється завдяки своїй висоті, оскільки має контрастний вигляд на тлі сусідніх малоповерхових будівель. Однак вона органічно пов'язана з ними завдяки застосуванню споріднених художніх прийомів.

Головний фасад головного корпусу з боку вул. Преображенської (рис. 1).

Ступінчастий цоколь має шість віконних прорізів напівпідвалу (цокольного поверху) – один з яких – на правому ризаліті. Поверхні фасаду в рівні першого поверху оздоблені рустуванням з досить широкими та заглибленими борознами рустика, що надають цій частині фасаду “вагомість”. Над віконними прорізами 1-го поверху імітовані замкові камені. Проріз головного входу і в'їзду має досить оригінальну форму (рис. 2). Він завершується так званою “удаваною” аркою, що створена горизонтальним напуском квадратного та п'ятого рядів (від цоколю) і завершена горизонтальною перемичкою, прикрашеною “клинчастими” рустами, що “тримають” замковий камінь. На ризалітах рівні 1-го та 2-го поверхів відокремлюють широкі виступаючі карнизи, а на поверхні фасаду, що розміщена між двома ризалітами, – прямокутною плитою балкона-галереї 2-го поверху. Порівняння фотознімків, зроблених у минулі десятиріччя і сучасних, свідчить про те, що наявна сьогодні металева ажурна огорожа балкона-галереї 2-го поверху не є автентичною. Однак цю сучасну стилізацію можна вважати такою, що не суперечить стилістиці строгого модерну. На балкон-галерею 2-го поверху виходять п'ять прямокутних прорізів. Обмірні плани свідчать, що центральний з них був виходом на балкон, інші – вікнами. Сьогодні правий і лівий крайні прорізи – це двері виходів на балкон-галерею, а три прорізи, що знаходяться між ними, – це вікна. Вище, на поверхні фасаду, що розміщена між двома ризалітами, рівні 2-го та 3-го поверхів відокремлює також прямокутна плита балкона-галереї 3-го поверху. Металева огорожа балкона-галереї 3-го поверху – спрощена і не має декоративних елементів. П'ять прорізів, що виходять на неї, мають прямокутну форму.

Горищний поверх позначений на фасаді рядом з п'яти невеликих прорізів, що завершуються круговими (стиснутими) арками. Цей ряд нагадує аркатуру. П'ять прямокутних прорізів 3-го поверху композиційно об'єднують з прорізами горищного поверху фланкуючі їх витончені “напівколони”, що угорі архівольтами охоплюють стиснуті кругові арки невеликих прорізів. Аналогічний прийом застосований і на лицьових поверхнях ризалітів для композиційного поєднання прямокутних віконних прорізів 2-го

поверху з віконними прорізами 3-го поверху, що також завершуються круговими (стиснутими) арками. Значно виступаючий двоступінчатий вінчаючий карниз підтримується чотирма консолями, що увінчують собою простінки, і фланкується з обох країв ще двома ідентичними за профілем “половинками” консолей. Низ консолей прикрашений поличками регул, що мають по три гутти. Ризаліти увінчують “удавані” щипці. Їх поверхні на рівні горищного поверху прорізають по три вузьких вікна-“бійниці”.

Зовнішній вигляд східної частини головного корпусу.

Лівий край східного фасаду акцентований ризалітом, що прорізаний завершеним “лежачою” аркою проїздом. Поряд дверний проріз (увінчаний напівкруглою аркою) що веде до спуску в приміщення напівпідвалу. Вище цей ризаліт прикрашають два вікна, що вдень освітлюють парадні сходи будівлі. На рівні 2-го поверху – велике вікно, проріз якого увінчується “лежачою” аркою. Вище – велике вертикальне вікно з півциркульним завершенням. Три з чотирьох віконних та один дверний прорізи напівпідвалу об’єднані прямком з влаштованим входом. Функцію горизонтальних членувань основної (найбільш протяжної) поверхні фасаду виконують плити балконів-галерей 1-го, 2-го та 3-го поверхів. З лівого боку вони обмежені ризалітом, що позначає об’єм парадних сходів, з правого – стіною північного крила. Балкони-галереї 2-го та 3-го поверхів огорожені балюстрадами (по 4 сегменти, 9 балясин у кожному). Лівий крайній сегмент балюстради 2-го поверху “поглинений” глухим парапетом у вигляді суцільної стінки. Балкон-галерея 1-го поверху також огорожена “балюстрадою”, але створена вона ззовсім інших елементів, що повторюються. На взяті за основу форму балясини фантазією зодчого накладений картуш з маскаронем лева, з пащі якого з обох боків звисає драпіровка. Додаткові деталі охоплюють картуш у своєрідний медальйон, форма якого, при поєднанні в ряди однакових елементів, створює ажурний орнамент із зооморфними мотивами. Зображення левів традиційно вважалися *апоτροпеями* – захисниками домів та їх мешканців від “злих духів” [2, Т. 1, с. 359] та [8, сс. 32–33]. На сьогодні декілька елементів з маскаронами левів зникло зі своїх місць. Їх необхідно відновити на тих місцях, де вони були. Прорізи вікон та дверей, що виходять на балкони-галереї 1-го, 2-го та 3-го поверхів (по п’ять прорізів на кожному поверсі) мають прямокутну форму. Частина з них ще зберегла відповідні стилістичні будівлі конструкції з дерева. На поверхнях фасадів тонкими борознами імітований руст. Фасад завершується вінчаючим карнизом.

Під кутом 90° до площини фасаду, що був розглянутий вище, примикає “північне” крило. Воно має форму призми, яка утворена площиною наріжної поверхні, що у плані розташована під кутом 45° до суміжних поверхонь. Саме на цій наріжній площині розміщені п’ять прорізів: у рівні цоколю – дверцята, вище (одне над одним) – вікна. До цього об’єму примикає прямокутна у плані і дещо меншої висоти прибудова, в якій розташовані сходи. Тектоніка і опорядження її поверхонь суттєво відрізняється від поверхонь фасадів, про які ми писали раніше. Ці поверхні утворені кладкою з керамічної цегли. Завдяки цьому прибудова сприймається як пізніший елемент комплексу. На її “південній” поверхні, один над одним п’ять прорізів: 1-й – прямокутний з клинчастою перемичкою; 2-й – круглий; 3-й – знов прямокутний з клинчастою перемичкою; 4-й – знов круглий; 5-й – прямокутний, 6-й – увінчується півциркульним завершенням.

Зовнішній вигляд західної частини дворового корпусу (флігеля).

Скромніший, у порівнянні із “лицьовим” корпусом, дворовий корпус ближче за своєю тектонікою і архітектурно-художнім рішенням до зразків модерн-класицизму (*див. стилістичний аналіз*). Акцентом у композиції триповерхового дворового корпусу (якщо дивитися на нього з заходу) є ризаліт, який позначає об’єм, в якому розташовані парадні

сходи, і охоплює їх проміжні площадки. Розташовані на його поверхні два вікна удень освітлюють парадні сходи. Перший віконний проріз, розташований на рівні проміжної площадки сходів між першим та другим поверхами, має прямокутну форму. Горизонтальний карниз, що на фасадах цієї будівлі відокремлює рівні 1-го і 2-го поверхів, досягнувши зазначеного прорізу, тричі “переломлюється” під кутом 90° і охоплює його своєрідною лиштвою (наличником). Вище, на тій самій осі симетрії ризаліту, розташоване велике вертикальне вікно з півциркульним завершенням. Низ його прорізу співпадає з рівнем гори-зонтального завершення прямокутних віконних прорізів 2-го поверху основної частини будівлі, а вища точка півциркульної арки прорізу - з рівнем горизонтального завершення прямокутних віконних прорізів 3-го поверху основної частини будівлі. Зліва від ризаліту розташована ділянка західного фасаду, на якій розміщені шість прямокутних вікон (по два на рівнях 1-го, 2-го та 3-го поверхів).

Під кутом 90° до площини ділянки фасаду, що була розглянута вище, примикає північне крило. Воно має форму призми, яка утворена площиною наріжної поверхні, що у плані розташована під кутом 45° до суміжних поверхонь. На цій наріжній поверхні розміщені три віконні прорізи. Праворуч від ризаліту розташована ділянка західного фасаду, на якій розміщені дванадцять прямокутних прорізів (по чотири на рівнях 1-го, 2-го та 3-го поверхів). На рівні 1-го поверху це – входні двері та три вікна; на рівні 2-го поверху це дві балконні двері та два вікна; аналогічне рішення на рівні третього поверху. На 2-му і 3-му поверхах влаштовані балкони. Їх плити мають прямокутну в плані форму, а ажурні металеві огорожі мають “орнамент”, що утворюється мотивом метричного повторення вертикальних стрижнів (що викликає сумнів у їх автентичності). Крім того, на рівні горища, над кожним з прорізів 3-го поверху розташовані горизонтальні прорізи, розміщені поміж тригліфами.

Під кутом 90° до площини ділянки фасаду, що була розглянута вище, примикає південне крило. Але первісною можна вважати лише ту його ділянку, на якій розташовано по одному прямокутному прорізу на рівні кожного з трьох її поверхів: в рівні 1-го – двері, вище – два більш широкі (ніж на суміжному фасаді) вікна.

Далі південне крило продовжує прибудова, що має три повних поверхи і четвертий напівповерх. Лицьова поверхня її фасаду утворена кладкою з керамічної цегли. Рівні поверхів на цьому фасаді відокремлені горизонтальними членуваннями – трьома карнизами. Є також і вінчаючий карниз.

Горизонтальні членування фасадів дворового корпусу (за виключенням опорядженої цеглою пізнішої прибудованої частини).

Окрім горизонтального карнизу, що відокремлює рівні 1-го і 2-го поверхів, на фасадах цієї будівлі є інші горизонтальні членування. Підвіконня вікон 2-го поверху об’єднує неширокий карниз. Підвіконня вікон 3-го поверху об’єднані горизонтальною тягою. Під “багатосхідчастим” вінчаючим карнизом – фриз з тригліфами, які у даному випадку використані як елементи, що фланкують горизонтальні прорізи і простінки на рівні горища. Ці прорізи розташовані над віконними прорізами 3-го поверху. Поверхні фасадів цієї будівлі – рустовані (неширокими борознами імітована кладка з великих квадратів).

Дворовий простір

У центрі двору ще можна бачити засипану землею круглу в плані чашу басейну фонтана, який не зберігся. Трохи ближче до дворового корпусу стоїть старовинна (автентична) кам’яна лава. Для того щоб потрапити з вулиці до приміщень головного корпусу, або до двору, а потім (у разі потреби, і до приміщень дворового корпусу) необхідно увійти під “удавану” арку головного входу (і в’їзду), яка може бути зачиненою металевими воротами, нижня частина яких складається з глухих площин, що прикрашені рельєфними розетками. Вище ворота завершуються одинадцятьма стилізованими списками (шість – на лівій стулці; п’ять – на правій). Над стулками воріт, що завершені списками,

встановлені ще грати. За воротами – внутрішній простір, в якому з лівого боку – сходи до вхідних двійчастих дверей. Праворуч – проїзд, проріз якого завершений “лежачою” аркою. Над ним – вікно антресолі, яке зберегло автентичні конструкції з дерева. Внутрішній простір (між вхідною “удаваною” аркою і прорізом проїзду) в плані має шестикутну форму. На поверхнях його стін неширокими борознами імітується руст. Стеля з падугою.

В проїзді – пари лопаток “перетворюються” на “лежачі” арки, що підтримують перекриття з керамічної цегли, посилене металевою конструкцією.

Парадні сходи будівлі головного корпусу були опоряджені мармуром.

Парадні сходи будівлі дворового корпусу були виконані із застосуванням цементу з мармуровою крихтою. Збереглися автентичні поручні.

Стилістичний аналіз

Поєднання в одному ансамблі прийомів модерну, неокласики та форм середньовічної західноєвропейської архітектури свідчить про те, що видатні зодчі початку XX століття не поспішали позбутися “еклектичності” творчого методу. Але автору ансамблю, що розглядається, вдалося поєднати різні “за походженням” форми і елементи настільки гармонійно, що комплекс сприймається цілісно. Така стилістика відповідає “архітектурній моді” того періоду. Як приклади можна привести відомі пам’ятки, подібні за своєю стилістикою до будівель, що нами розглядаються. Серед них: комплекс будівель великокняжого маєтку “Харакс” на Південному узбережжі Криму (1905–1909 рр., арх. М. П. Краснов); будинок архітектора Ф. О. Шехтеля у Москві (витриманий у стилістиці, що поєднує англійські середньовічні мотиви з модерном) та багато інших. Слід підкреслити, що вибір автором проекту комплексу форм середньовічної європейської архітектури для застосування їх у композиції головного фасаду “лицьового” корпусу може бути пов’язаний із ще одним фактором. Мова йде про те, що зовсім близько розташований ансамбль палацу З. К. Бржозовського (так званий “Шахський палац”), створений за проектом видатного одеського зодчого Ф. В. Гонсіоровського у середині XIX сторіччя під значним впливом англійської архітектури пізнього середньовіччя. Тут можна казати і про діалог видатних майстрів, і про спадкоємність у виборі джерел натхнення. Архітектурно-художнє рішення фасадів дворового корпусу ансамблю поєднує будівлю періоду модерну з характерною для усього попереднього досвіду забудови Одеси класичною традицією, що своїм корінням торкається античних джерел. “Архітектори модерн-класицизму намагалися зберігати класичну традицію..., але трактувати її сучасно, відповідно до нових принципів композиції, що були розроблені у мистецтві модерну: складного ритму, асиметрії, підкреслення контрасту широких площин і профільованих деталей, зв’язку внутрішнього планування будівлі і оформлення її фасадів” [2, Т. 4, с. 586].

Висновки та рекомендації. Розглянутий об’єкт культурної спадщини – ансамбль з двох триповерхових житлових будівель, зведених на початку XX століття в м. Одесі (вул. Преображенська, 4), – є цінною пам’яткою “золотого віку” розвитку та становлення головного міста Півдня європейської частини Російської імперії. Детальне вивчення морфо-логічних, композиційних та стилістичних особливостей будівель ансамблю дозволяє визнати, що в архітектурі цих будівель поєднані прийоми модерну, неокласики та форм середньовічної західноєвропейської архітектури. Відчувається еклектичність творчого методу автора проекту. Але архітектору вдалося поєднати різні “за

походженням” форми і елементи настільки гармонійно, що ансамбль і його складові сприймаються цілісно.

Проведений стилістичний і композиційний аналіз, а також порівняння будівель ансамблю з іншими об’єктами архітектурної спадщини, дозволили переконатися у тому, що стилістика будівель відповідає “архітектурній моді” того часу. Але, крім того, ця стилістика спирається і на архітектурну традицію.

Будівлі, що складають ансамбль, потребують дбайливого ставлення, збереження усіх автентичних елементів, їх консервації та недопущення непрофесійних дій по ремонту та реконструкції.

На наш погляд, рекомендованим предметом охорони пам’ятки (об’єкта культурної спадщини) є:

- композиційна система та елементи впорядження фасадів, декоративні елементи оздоблення фасадів, що збереглися (у тому числі пластичний декор тощо);
- загальна конструктивна схема несучих конструкцій;
- композиція та елементи внутрішнього простору проїзду;
- вхідні приміщення (приміщення парадних сходів з оздобленням стін, опорядженням мармуром сходів, площадок та автентичними металевими огорожами (поручнями).

Примітки. Окремі приміщення підвалів, поверхів та квартир не зберегли автентичність, перебудовувались, мають не характерне для пам’ятки архітектури впорядження.

Результати дослідження були використані при паспортизації об’єкта культурної спадщини. У 2008 р. відбулася реконструкція будівель комплексу. Автори статті щиро сподіваються, що проведена раніш науково-дослідна робота [5] сприяла збереженню вигляду пам’ятки архітектури і містобудування – ансамблю з двох триповерхових житлових будинків, зведеного на початку XX століття за адресою вул. Преображенська, 4.

Автори висловлюють щирі вдячність кандидату архітектури, доценту Мещерякову Володимирі Миколайовичу, лауреатові Державної премії України у галузі архітектури за його дружню участь в обговоренні науково-практичних проблем, що розглядаються у роботі.

Рис. 1. Загальний вигляд головного корпусу з боку вул. Преображенської.

(Фото Ю. О. Письмака)

Рис. 2. “Удавана” арка головного в’їзду будівлі. (Фото Ю. О. Письмака)

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова Е. А., Стернин Г. Ю. Русский модерн. Альбом. – М.: Советский художник, 1990. – 360 с.
2. Власов В. Г. Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 8 т., – С-Пб.: ЛИТА, Т. 1. – 2000. – 864 с., ил.; Т. 4. – 2001. – 832 с.: ил., стр. 565–587;
3. Калинин Н., Кадиевич А., Земляниченко М. Архитектор Высочайшего Двора. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – 200 с., ил.;
4. Кидсон П., Мюррей П., Томпсон П. История английской архитектуры / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 382 с.;
5. Лисенко В. А., Письмак Ю. О. Морфологічні, композиційні та стилістичні особливості пам’ятника архітектури – ансамблю з двох житлових будівель, зведеного на початку XX століття (м. Одеса, вул. Преображенська, 4). Звіт про науково-дослідну роботу (Одеська державна академія будівництва та архітектури, Архітектурно-художній інститут) (2006 р.) (Рукопис);
6. Стакян М. М., Лисенко В. А. Адаптация одесского модерна в европейскую архитектурную и законодательную среду. / Реставрация, реконструкция, урбоекотелогія” “RUR-2003” № 5-6, Збірник наук. праць. Гол. ред. д. т .н., проф. В. А. Лисенко. Одеса: Оптимум, 2003. – 175 с., стор. 100–108;
7. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник. – Київ: НДІТІАМ, 1999. – 477 с.;
8. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. – К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.;

9. Цирульник Е. Е. Описание памятника архитектуры – жилого дома, построенного в нач. 20 в. (арх. В. И. Прохаска), расположенного по адресу: г. Одесса, ул. Советской Армии, 4. (рукопись). Архив Управления охраны объектов культурного наследия Одесской областной государственной администрации.
-